

تورک یوردی

تورک اوڭاقلری مرکز لهیئتی طرفندره نشر اولونور

جلد ۴

اغستوس ۱۹۲۶

نومرو ۲۰

« بیری صو » آثار عتیقه سی

تالاس نهری جوارنده

خرابه لر ، هیکلر ، اورخون حروفاتی ، اویغور حروفاتی ، مقبره لر ، ماتاس داستانی

— ۱ —

تورکستان ، بخارا ، خیوه وبالعموم اورته آسیاده قرون وسطی مدنیق آثاری اولان شهر ، قلعه ، قبه و مناره لر خرابه لری کثرتله موجود بولونیور . بو اثرلر ، یالکیز دوز یرلرده وچوللارده دکل ، «چو» ، «تالاس» ، «سر دریا» و «مرغاب» نهرلری ساحلارنده وادردر . بوتلر بو گونه قدر نه آثار عتیقه جمعیق ونه دیگر بر علمی جمعیت طرفدن تدقیق ایدیلشدر؛ وحقلرنده اساسلی بر معلومات طوپلانیه رق تثبیت ایتک نصیب اولمه مشدر . انقلابدن اول طاشکندده بر آثار عتیقه جمعیق تشکل ایدهرک حفریات و تدقیقات اجراسنه باشلانمش ایسه ده ، انقلاب زماننده اوجمیت داغیلمشدی . ایوم اونک یرنده دیگر بر جمعیت موجود ایسه ده ، واسع بر تدقیق یاغمه مقتدر حالده دکلدر .

اورتا آسیا ، علمی تدقیقاته جدا محتاج بولنیور ؛ قرون وسطی مدنیق بوراده نه شکله ونه درجه ده اولمش ایدی ؟ بونی تثبیت ایچون ، موجود اولان آثار و خرابه لر اوزرنده اطرافلی تدقیقاتده بولنق ایجاب ایدر . بز بوراده «تالاس» نهری ساحلارنده بولنان خرابه لر و اثرلر حقنده بعض ایضاحاته بولنق ایستیورز . و صره سیله ده دیگر اثرلر حقنده معلومات ویرمک فیکرنده یز .

تالاس :

«تالاس» اسمی، اساساً بوکونکی «اولیا آتا» شهرینک اسمی در؛ بو شهرک اوکندن کچن نهرده عین اسم ویریلشدر که بوکون بو اسم یالکیز اونهره اطلاق اولمقده در.

«تالاس» شهری حقنده عرب، فارس وچین منبعارنده آزده اولسه معلومات وارد در. شهر، اورته آسیادن شرقی تورکستانه وچینه کیده جک یولک اوزرنده اولدینی جهته اورادن کچن سیاحلر بعض معلومات براقشدر در: یدنجی عصر میلادیده اورته آسیاده سیاحت ایدن چینلی سیاح: «سیوان تسزمن»، «تالاس» حقنده شویله معلومات براقشدر: «بیک بولاق موضعندن ۱۴۰ - ۱۵۰ لی» (برنوع چین مسافه مقیاسی) مسافده تالاس شهری یولنیور. شهرک احاطه سی ۸ - ۹ لی طولنده در. بورایه هر طرفدن تجارلر کلیرلر. یری وهواسی «جو» نهری جوارینه بکزه در. «جو» وتالاس ارالرنده کی اهالی زراعت ایله مشغول اولمقندن باشقا ایپک یتشدیرمک ومیوه باغچهلری تربیه ایتمکله اشتغال ایدرلر. میوه لری چینک میوه لرینه بکزییور. زراعتلرینی آرق (قنال) لر واسطه سیله صولارلر.

کوریلنیور که تالاس شهری اسلامیتدن اول تجارت، زراعت وایپکچیلک ایله معروف ومعمور بر شهر اولمشدر. «نرشچی» تاریخنک بیانه کوره، بو شهر، بخارانک اکبویوک حاکمی اولان «آبروی» ک ظلم وتعدی سندن فرار ایدن زنکین وزراع لر طرفندن بنا ایدیلشدر. بو مهاجرلرک اکبویوکلری اولان «حوک» نامینه اضافتله شهره «حوکت» نام ویریلشدر.

او جوارده اسلامیتک انتشاری حقنده نرشچی شو معلوماتی ویرییور. «امیر اسماعیل ابجرب بطراز رفت وبسیار رنج دید بالاخر امیر طراز بیرون آمد واسلام آورد باسبار دهقانان کشاده شد وکلیسای بزرگ ایشانرا مسجد جامع کردوبسیار غنیمت را بخارا آورد».

دیپک اسلامیت تالاس شهرنده سامانیلر دورنده انتشار ایتمشدر. نرشچی نک

بیاننده کی « کلیسای بزرگ » دن مقصد بودا معبدیمی ؛ و با خود اورته آسیایه داخل اولان خرسیتیانلنک نسطوری مذهبنه عائد معبدیمی اولدینی معلوم دکدر. بناء علیه اسلامیتدن اورالرده هانکی دین جاری ایدی ، بیلنمیور .

عرب مورخلرندن « مقدسی » « تالاس » حقنده شویله ایصاحات ویرمکده در : « طراز [۱] متین برشهردر . باغچه لری چوقدر . شهرک جواری فندق ایله مخاطدر . ودورت قابوسی واردر . وجوارنده صیفیه لرده چوقدر . قابوسی اوکندن نهر کچیور . شهرک بر قسمی نهرک او بر طرفنده در . نهر اوزرنده کوپری واردر . شهر شهر اورتاسنده و بازار آراسنده بر جامع واردر . »

دیوان لغات الترك ایسه بویوک و کوچوک ایکی تالاس شهری اولدینی یازیور (تلس : البلده المعروفة « طراز » وها انتان احدهی « اولوغ تالاس » ای الکبیره والثانیته فی نهر الاسلام « کچی تالاس ») .

عرب ، فارس و چین مؤرخلرینک بیانلرینه کوره ، طراز شهری و اطرافی اسلامیتدن اول وصو کره معمور و مدنی بر یر اولمشدر و چتایلیر زماننده خراب اولمشدر .

خرابه لر :

یو کون تالاس نهرینک باش طرفنده بولنان « اقچی » کویندن باشلا یوب منصبنه دوغرو شهر و قلعه خرابه لری کثرتله موجوددر . « اقچی » کوینک کندیسیده یو کسک دیوارلر آراسنده و بویوک بر شهر خرابه سی اوزرنده بولنیور . بو خرابه بی احاطه ایدن دیوارک طولی اوتوز کیلومترودن فضله تخمین ایدیلمشدر . آجقینک زراعت یرلری بو دیوارک احاطه سی داخلنده در .

خرابه نک « ارک » (سرای) نده یاپیلان حفریاتده بویوک بر طاش ستون بولنمشدر . ستونک طولی تخمیناً اوچ مترودر . اک قالین یری ایکی مترودر . غایت نفیس بر سرایک یا خود بویوک بر جامعک ستونی اولدینی ظن ایدیلیور . اوزرنده بعض نقش آناری و ارسه ده یازی اثری یوقدر . بو طاش ، یو کون آجقینک کوینک

[۱] « تالاس » ی عرب و فارسی مؤرخلری « طراز ، تالاس ، تاراز » شکلنده یازمشلردر .

بر جاده سنده اوزانمش بولنيور. عموماً بو خرابه ده، يرسورولديكى وياخود مهرانكى
بر ضرورتله حفريات ياپيلدينى زمان، متنوع وسكلكلر وساير آتار عتيقه نك بولمقده
اولدينى سويله نيليور.

نهر ك منصبه دوغرو عمران خرابه لرى داها زياده بولنيور: نهر ك صاغ طرفنده
شهر دن ۱۲۰ كيلومترو قدر مسافه ده «جيتى توبه» (يدى تپه)، «تيك تورماس»
(سكونت سز) ناملى خرابه لر واردر. «تيك تورماس» ك اطرافى بر ديوار ايله
محاطدر. ديوار ك طولى ۸۳۰ قدم در ويوكسكلكى دوت مترو قدردر. قلعه نك
اورته يرنده «ارك» (سراى) واسكى «ارق» (قنال) لرك اثر واپزلى موجوددر.
بوكون، كرك قلعه داخلنى و كرك خارچى «ساكساوول» آغاجى باسمشدر
وهيچ بر دورلو حيات اثرى قالمامشدر.

تيك تورماسدن داها غربه «آق كسينه»، «كوك كسينه» ناملرند
خرابه لر واردركه، بونلرك اوزرلرينى ده ساكساوال آغاجى باسمش بولنيور. «آق
كسينه»، «قالمق ارق» ناملى بر نهر ك ساحلنه بنا ايديلشدر. بو نهر ك طولى يوز
(۱۰۰) كيلومترو، عرضى (۳۰) مترو، وعمقى (۱۶) مترو قاداردر؛ وتالاس نهرندن
جيقارلمش بر قولدر. جوارنده حيات قالمدينى جهتله نهرده استفاده سز آققدهدر.
نهر ك بويوكلكلى، وقتيله پك چوق اراضى اسقا ايتديكى كوسته ريور.

اورخون يازيلرى: بو خرابه لردن باشقا اوليا آتا شهرى جوارنده ده بر چوق
خرابه لر واردر. بونلرك هيچ برى تدقيق ايديلمه مش و اوزرلرند حفريات ياپلمه مشدر.
يالكىز اوليا آتا متصرفى اولان «كاللاور» ناملى بر چار مامورى ۱۸۹۶ ده بعض
خانه لرى سير ايدوب پراز معلومات نشر ايتمش ايدى: مومى ايله «الحقى» كوينك
شرقنده ۸ كيلومترو مسافه ده «آيروتام» ناملى بر يرده اورخون يازيسى ايله
يازيلش بر طاش بولمش ايدى [۱].

[۱] ۱۹۲۱ ياز موسمنده تالاس نهرى سول ساحلنده «بش طاش» كچيدىنك ياقى
باشنده اورخون يازيسى ايله يازيلى ديكر بر طاش كوردىكى اوليا آتالى معلم احمد فيضى
سويله مشدى.

بوطاشده دوت سطر یازی وارددر . برنجی سطر (۲۲،۲) ویرشون - بر مترو
(ساتیم) ، ایکنجی سطر (۹ ویرشون) طولندهدر . ایکی سنه صوکره عین
بوضه یقین بر یرده ینه اورخون یازیسی ایله یازیلی طاشلر بولمشدی .
بونلرک کشفی تاریخ و آثار عتیقه جهندن مهم بر حادثه ایدی . بونک
وزرینه غرب دنیا سنک فن اهلنک نظر دقتی جلب ایدلدی : هلستنفور سده کی «فین-اوغور»
جمعی طرفندن پروفیسور «هیکل» ریاستی آلتنده ۱۸۹۸ سنه سنده علمی بر هیئت
کونده ریلشدی . هیئت اوراده تدقیقات یاپدی . بولونان اشیانک فوطوغرافلری
آلتمش و یازیلر استساح ایدیلرک کوتورلمشدی .

قولای سای :

اقچی کونک غربنده «قولای سای» ناملی دیوارله ایله محاط بر یروارددر .
دیوارک بر قسمی «کونک کی الاتاغ» اوزرینه قادار اوزانیر .

جیم تاش و تیریک سای یازیلری :

قولای سایدن یاریم ساعت مسافده «جیم تاش» [۱] «تیریک سای [۲]»
ناملی یرلرده یازیلی طاشلر بولونیور . «جیم تاش» ده کی طاشک یازیسی ۱۸ سطر
و «تیریک سای» ده کینک ۳۸ سطر در . هر بر سطرک طولی ایکی مترو قدر در .
تیریک سایدن بر بحق کیلومتر و ایچریده ینه بر یازیلی طاش وارددر .

رادلوف قرائتی :

بونک کی طاشلردن «ایروتام» موضعنده بولنان برنجی، پروفیسور رادلوف
اوقومغه موفق اولمشدر . یازیلر وضوحی اولیوب تماماً اوقونمیور . رادلوفک
ترجمه سینه کوره «قهرمان نامی بولنان خلقی آلتون یانیدا بولونان
بولداشلاریدان ... کیتدی ... اوپرده اونک خاتونی قارا بارس ، اوغول بارس
اسملک قارداشلری قالدیلر . « یازینک اوقونان قسمی بو قدر در و بر قسمی ده

[۱] - جیم - قزان شیوه سیدر . اوزبک و آناتولی شیوه سنجه : «بیغین» در

[۲] - وری سای .

اوقونیلیمور . چونکه طاشلار، قاز و یا غمورلرک تاثیرلری آلتیده، مرور زده بوزولملر و یازیلری اوقونولمایاچق بر حاله کلمشدر .

اورخون حروفاتنک استعمالی :

بوطاشلرک بولمه سندن، وقتيله اورته آسیا تورکلری آره سنده ده اورخون یازی استعمال ایدیلش اولدینی کلاشیلیور . بو کونه قادار تورکستانک دیکر لرلرند بون کبی قیمتی آثارک بولوندینی معلوم دکلد . تورک خانلری آراسنده مستعمل اولان اورخون حروفاتی، اویغور حروفاتی اسقاط ایتمشدر . بو سقوط سکزغ عصرک آخرنده و دوقوزنجی عصر اولارنده اولمشدر . اورخون و اویغور حروفاتی یالکیز شرقی تورکستانده و موغولستانده استعمال ایدیللمشدر ، غربی تورکستانده استعمال ایدیلدیکنه دائر دلیللر وار .

اویغور حروفاتی :

اویغور حروفاتی عرب حروفاتيله استعمالدن قالمشدر . تورکستانده اون برنجی عصرده حکومت سورن «قاراخانی» تورکلرینک سکهلرنده عرب حروفاتيله برابر اویغور حروفاتی ده وارد . موغوللرده ایسه اساساً مستقل یازی یوقدی . بناء علیه اونلره اویغورلر اوستاد اولملر و بوتون موغول معاملات اداریه سی اویغورچا اولارق اجرا ایدلمشدی . حتی موغوللرک حاکمیتی الته کیرمن اسلام مملکتلرنده ده عرب حروفاتيله برابر اویغور حروفاتی ده استعمال ایدرلردی .

امیر تیمور و اونک اولادی زمانلرنده ده اویغور حروفاتی واردی : تیمورک ایکی کاتبندن برینک اویغورجه یه مخصوص اولدینی معلوم در . تیموریلردن سکره یه اوزبکلر زماننده اویغور حروفاتنک استعمال ایدیلوب ایدیلهدیکی معلوم دکلد . اوزبکلر اویغور حروفاتینی ترک ایتدیلمی ؟ یا خود استعمال ایتملر ده یازیلان اثرلر بزه واصل اولمادیمی ؟ جای سؤالدر .

هیکلر :

«تالاس» نهرینک صاغ طرفنده ، «کونککی الاتاغ» ک صول طرفنده .

لاس‌الاتاغ « یانلرنده طاشلردن یونتولش انسان هیكلاری کثرتله بولنیور .
لرده انسانک یوز و قولاری ترسیم ایدیلش و بعض لرینک اللرینه کاسه لر
یریلشدر . « سوسامیر » یا یلاسندده بویله هیكلارك بولوندیغی سویله نیلیور .
ونکە الاتاغ « غربنده « میرکی » جوارنده دادا زیاده بولوندیغی مرویدر . [۱]
کبی هیكلار ، آلتای دن باشلاب « دینیپەر » نهرینه قادار اوزانان یرلرده کثرتله
یور . اسکیدن توركلارك یاشادقلری و یاخود بر مدت بولونه رق کچدکلری
ده تصادف اولونیور .

اولونک هیكلنی وضع :

اسکیدن توركلار اراسنده متوفایی حیاتنده استعمال ایتدیکی آتاکروآلات
ه ایله برابر دفن ایتدکلری کبی قبری اوزرینه هیكلار وضع ایتمکده عادت
در . مثلاً : تورک - توکیولر ، اولهن کسه نک حیوانینی و اکریی و باشقه
ینی کندیسيله برابر دفن ایدرلردی و قبری اوزرینه کندی هیكلنی قویارلردی .
توركلری ایسه متوفی نک قبری اوزرینه طاش قویارلر و طاشدن هیكلنی یاپه رق
طرفه باقدیره رق قبر اوزرینه وضع ایدرلردی . بو هیكلارك اللرینه بر کاسه
یریلش بولونوردی . متوفی اوزرینه طاش دیکمک بو کون بیله قاراقیرغیزلر
ده موجوددر .

و کون « اولیا اتا » شهرنده بویوک بر مقبره واردر ، اوکا « اولیا قراخان » درلر .
ره حقنده واضح و معتمد بر سند یوقدر . یالکز ایکی عدد شجره بوندن
ایتمکده در . بو شجره ده « اولیا قراخان » حضرت علی یه انتساب ایتدیریلیور .
بو شجره یه اعتماد ایدیله من و اساسلی بر شی دکلدر . شجره ده مقبره حقنده
الغریز اوغلو شاه محمد ، لقبلی اولیا قرا خاندیر ، اون بش ییل (سنه) چله
ردیلر . و قرق ییل غزا ایتدیلر ، طقسان بش یاشنده وفات ایتدیلر .
ت تاریخ ایکی یوز سنکسان اوچ ایردی . قبرلری تالاس سورینک باشنده در .

[۱] ۱۹۲۰ سنه تالاس یاقه لرنده « بالانچقان » موضوعنده مملک ایدن سعیدالله
ملم ، بویله هیكلارك وجودندن خبر ویرمشدی .

شاه عبدالرحیم که نبیره (طورون) در لر . اول جان « ارغو » تلیده طرازدر لر
عباره سی وارد ر .

عین مقبره نك یانی باشنده، زیارت گاه اولان دیگر برقه وارد ر . یرلی خلق بوک
« اولیا قراخانک کوکایی » دیر لر . قبه ده « بیلکه خان » اسمی یازیلی بر طاش
بولوندیغی سویله نیور .

شجره نك نهایتنده: « شاه محمد لقبلی اولیا قراخاندر . ۲۸۳ تاریخنده وفات
ایدوب ایردی لر . یوقاریده مذکور بولدی . آنی اوغلی عبدالفتاح لقبی منصور
خان آنک اوغلی آق آرسلان خان آنک اوغلی محمد خان لقبی بیلکا خان آنی
سلطان قیز خان شهید قیلدی . اندن صوکره اوتراغنه عامی وظالم کشیلر اولوغ
بولدی » فقره سی بولونیور .

اولیا اتا شهری خارچنده ، تالاس نهرینک صاغنده « کونکه ی الاتاغ » ک
نهایتنده « بک تورماس » ناملی اولان زیارت گاه حقنده ده شجره ده شو معلومات
واودر : « وینه تالاس دریاسیده ، بک تورماس اتا دیر لر . اسم شریفلی سلطان
محمود خاند ر . اولیا اتا رحمة الله علیه آلرنی بکنی (بکک اولاجق) منصینا تکلیف
قیلدیلر . محمودخان یکنی اختیار قیلما دیلر . و بول وجه دن اول کشیک بک تورماس
دیوب لقب قویدیلر . »

شجره چوق قاریشیق در : بونده اولیا قراخان دن غیری امیر تیمورده ذکر
ایدیلر ک نسبی حضرت علی یه یتشدیر یلشد ر . شجره ده ذکر ایدیلن « قلیچ
قراخان ، ارسلان قراخان و اولیا قراخان ، اسملرنده کی « قراخان » لقبلی ،
شجره نك « قراخان تورکلری » حقلرنده ترتیب ایدیلدیکنی کوستریور سه ده ، و بر دیکی
معلومات یا کلیشدر . چونکه : « کاشفر لیلقر عبدالرحیم شاهی ساتوغ بوغراخان
لقب قویدیلر . دیبور ؛ تاریخ صحافی ایسه : « تورکلردن اسلامیتی اک اول قبول
ایدن ذات ساتوغ بوغراخان عبدالکریم در » دیهرک قید ایدیور .

ساتوغ بوغراخان ، (۳۴۲ - ۹۵۵) ده وفات ایتشد ر . شجره نك کوستردیک
کوره ، اولیا قراخان ، ساتوغ بوغراخانک طورونینک اوغلیدر ، و (۹۵) یاشنده وفات

ایتمشدرکه (۲۸۳ - ۸۹۶) تاریخچه توافق ایدیور . بو بیانه کوره اوچنجی باباسی اولان ساتوغ بوغراخانندن (۶۱) یاش بویوک اولمسی ایجاب ایدرکه، قاحس غلطدر . بوندن باشقه «ساتوغ بوغراخان» اولادی آره سنده شاه محمود اولیا قراخان ناملی بریسی یازیللمشدر . لکن «قراخان عمر» ک اوغلی «قادر جبرائیل» ک اون برنجی عصر صوکلرنده تالاس و اوسسپیجابده حاکم اولارق بولوندینی معلومدر .

ماناس ک قبری :

«تالاس» نهری جوارى ، قارا قیرغیزلرک «ماناس» داستانلرنده غایت قوتلی عبارتله ایله تصویر ایدیللمکدهدر . داستانده تالاس حقنده مختلف پارچهلر واردر .

ماناسک قبری :

تالاسک صاغ طرفنده «کیک قول» بولوننده قراقرغیزقهرمانی «ماناس» ک قبری اولمقله مشهور بر قبه واردر . قیرغیزلر قبه‌نی ماناسه عائد دیورلر . قبه، اورتیه آسیادهکی قبهلر طرزنده یالینس کوچوک بر شی در . جبهه سنده عربجه یازیلری بولونیور . یازیلرک بر قسمی بوزولمشدر . اولک ایچون تمام اوقومق قابل دکلد . اساساً بو قبه بر قادینه عائد اولاجق ؛ چونکه «الصالحه المستوره، مفتخرة الزمان ، رابعة الزمان» عبارتیه کی مؤنت صینهلر اوقونمقدهدر . ماناسه عائد اولدیغنه دائر قبه‌نک هیچ بر یرنده اشارت یوقدر . ماناس داستاننده ذکر ایده جکمز مضموندن استخراج ایده رک قبه‌نک ماناسه عائد اولدینی شهرت بولمش اولاجق . قبه ایچریسنده قبر کی بر شی یوقدر . موقی قرغیز قبرستانلری آراسندهدر . ماناس داستاننده قبه حقنده «ماناس اوغلی سیمه‌تهی» خطابآده بعض پارچهلر واردر . قبه‌نک یازیلری ، نقشلری دوکولمکه باشلامشدر . شو حالده ینه بر مدت قالیرسه بوسبوتون خراب اولارق ودیکر اثرلر کی ضایع اوله جنی محققدر . محافظه ایتمک ممکن اولمزه، یازیلرینی نقل ایده رک صاقلامق ایجاب ایدر . تاشکندده شکل ایدن انار عتیقه جمعیقی ، دیکر اثرلر ایله برابر بو اثرده اهمیت ویرمه لیدر . [۱۲۹۳ کانون اولنده بخاراده منتشر «معارف ومدنیت» مجموعه سنک برنجی صایسندده «بولات» امضاسیله منتشر مقاله دن آناتولی لهجه سنده چوریلمشدر.]

میانہ نرک